

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК 930(477.83/.86)

КУЩИЙ Іван Петрович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, e-mail: kutsyy@ukr.net

ОБРАЗ СЛОВ'ЯНЩИНИ ЯК ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ АВТОСТЕРЕОТИП МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

У статті розглянуто цивілізаційну ідентичність Миколи Костомарова. Простежено специфіку вживання у його працях понять «Слов'янина», «Слов'янський світ», «Руський світ» крізь призму двоєдиної імагологічної категорії «свій-чужий». Окреслено цивілізаційний автостереотип на ментальній карті ученого, з'ясовано його змістове наповнення та аксіологічне навантаження. Узагальнено роль Миколи Костомарова у процесі генези української цивілізаційної ідентичності.

Ключові слова: Микола Костомаров, цивілізація, Слов'янина, слов'яни, образ, ідентичність.

Постановка проблеми. У сучасному інтелектуальному просторі України побутує інколи безапеляційна ідеологема про суто європейську культурно-цивілізаційну приналежність України. При такій констатації, зрозуміло, нехтується позиція тих персоналій, а то й інтелектуальних течій українського минулого, які свого часу дотримувались альтернативної стосовно європеїзму орієнтації. Серед останніх в середині та другій половині ХІХ ст. провідне місце належить Миколі Костомарову.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. М.Костомаров як знакова постать в українській та російській історіографічних традиціях належить до числа вивчених в українській науці, однак проблема його цивілізаційних орієнтацій у костомарознавстві ще не з'ясована. Достатньо показовим є факт, що у найповнішому на сьогодні спеціалізованому енциклопедичному довіднику, присвяченому М.Костомарову [1], питання про його цивілізаційні уявлення не порушується. Звідси головною метою пропонованої статті є з'ясування проблеми цивілізаційних поглядів М.Костомарова, зокрема розгляд особливостей функціонування концепту «Слов'янина» як цивілізаційного автостереотипу у його історичних текстах.

Виклад основного матеріалу. М. Костомаров, як і зрештою більшість його сучасників в українському та російському інтелектуальному середовищі, відзначався цілком закономірною на той час цивілізаційною ідентичністю: ототожнював себе із Слов'яниною як окремою і самобутньою культурно-цивілізаційною спільнотою. «Своя» цивілізація термінологічно позначалася у його текстах як *Слов'янський світ, слов'яни, слов'янське плем'я, слов'янська стихія* і найчастіше *Слов'янина*. В межах Слов'янського світу сучасники М.Костомарова виділяли дещо вужчу культурно-цивілізаційну спільноту – *Руський світ*. До нього включали увесь східнослов'янський православний простір. Слов'янський світ у їхній свідомості поставав цивілізацією-антагоністом стосовно Заходу, Європи чи так званого Германського світу. Згідно з цим історію слов'янських народів учені мислили як споконвічне протистояння агресивному й ворожому натиску з боку германських народів. Європа і Слов'янина у їхніх працях поставали таким чином споконвічними антиподами.

Цивілізаційний образ Слов'янщини М.Костомаров концептуально розробляв у на різних етапах своєї публіцистичної та наукової діяльності. Як відомо, публіцистичний памфлет «Книги буття українського народу» (1845-1846) можна вважати своєрідним маніфестом ідеї слов'янської взаємності. Твір, хоча і був написаний за польським взірцем, виразно адаптований до тогочасних потреб українського руху. Власне цю редакторську адаптацію науковці вважають костомарівською [1, 210]. У названому творі Слов'янщина, разом з Україною, є одним із головних предметів уваги вченого. Якщо в етнонаціональному сенсі М.Костомаров ідентифікує себе з Україною, то в цивілізаційному – саме із Слов'янщиною. Цивілізаційний автостереотип М.Костомаров описував за допомогою категорій християнського месіанізму: «Плем'я слов'янське ще до віри святої не мало ні царів, ані панів, і усі були рівні, і не мало воно ідолів, і кланялись одному Богу Вседержителю, ще його не знаючи» [2, 256]. Важливо, що піддатливість слов'ян на «чужі» цивілізаційні впливи вчений трактував не тільки як одну з найбільших їх вад, а навіть більше – як лихо: «Але було два лиха у слов'ян: одно – незгода, а друге те, що вони, як менші брати, переймали од старших, того не бачучи, що у їх своє було лучче, ніж братівське. /.../ І поприйняли слов'яни од німців королів і князів і панство /.../ І панів преж не було у слов'ян, а були старшини». Саме через ці «лиха», за словами М.Костомарова, «попадали словене у неволю до чужих: чехи і полабці – до німців, серби і болгари – до турок, руси – до татар і Литви» [2, 256].

У ранніх працях М.Костомарова слов'янська цивілізаційна ідентичність посідає пріоритетне становище навіть у порівнянні з його українською етнонаціональною ідентичністю. У «Книгах буття українського народу» образ України описаний не як самодостатній феномен, а як складова ширшого образу, тобто Слов'янщини. Пізніше в «Автобіографії» учений згадував про свої ранні захоплення Слов'янщиною, про «дружні бесіди», у яких він і його сучасники зверталися найперше до ідеї слов'янської взаємності: «Потрібно сказати, що то був час, коли усвідомлення цієї ідеї було ще в дитинстві, але зате відзначалося такою свіжістю, яку вона вже втратила в близький до нас час. /.../ Взаємність слов'янських народів у нашій уяві не обмежувалась вже сферою науки і поезії, але почала уявлятися в образах, у яких, як нам видавалось, повинна була втілитися для майбутньої історії» [3, 474]. За словами вченого, на заваді привабливості цієї ідеї не стали ні відсутність «обдуманих образів для цієї взаємності», ні те, як «тьмяно вона уявлялась у головах». Пізніше, у 1860-х рр., слов'янська ідентичність М.Костомарова втратила для нього пріоритетні позиції – головну увагу він акцентував уже на Руському світі. Проте Слов'янщина як цивілізаційний образ не зникає із поля наукового зору в історичних працях М.Костомарова навіть на пізніх етапах його діяльності. Висловлене ним в одній із ранніх праць, що українців та поляків єднала насамперед «кровна слов'янська спорідненість» [4, 114] не втратило актуальності і пізніше. Слов'янський світ він майже незмінно трактував як «сім'ю слов'янських народів» [5, 23].

У статті «Про спогади боротьби козаків з мусульманством в народній південноруській поезії» (1876) М.Костомаров метафорично окреслив суть слов'янської спільноти: «Слов'янство – це ланцюг, в якому всі ланки пов'язуються так, що, торкаючись однієї ланки, зачіпаєш всі інші» [6, 330]. Ідея слов'янської взаємності була для вченого «великою». Таку інтерпретацію він підсилював посиленнями на попередників, акцентуючи, що ця ідея не була чужою «кращим слов'янським умам ще у XVI і XVII століттях» [6, 329]. У цитованій праці М.Костомаров відкидав стереотипні уявлення, за якими слов'янське плем'я в ході культурного розвитку відстає від інших племен Європи. Натомість він стверджував, що «цей високомірний вирок не тільки збурює у нас почуття свідомості національної і племінної гідності, але водночас і суперечить голосу історичної правди» [6, 328]. Менш вагомий внесок слов'ян у загальнолюдську культуру у порівнянні із германськими та романськими племенами М.Костомаров пояснював невдалим географічним розташуванням слов'ян. Слов'янські народи, читаємо у нього, займаючи східні обшири освіченого світу, змушені були поборювати чужі, «некультурні» стихії, забезпечуючи таким чином «спокійний розвиток інших європейських племен. Ось причина, чому слов'янські народи не йшли в ряду інших, хоча і не пізніше від них ознайомилися з шляхом культури» [6, 328-329].

Структурний образ Слов'янського світу найбільш виразно проглядається в етнографічних студіях вченого. Так, у праці «Слов'янська міфологія» (1847) він розрізняє в межах всієї Слов'янщини руських («наших») та «інших» (західних, польських, чеських, при-

балтійських, ілірійських, андріантичних) слов'ян. У своїй пізній студії над слов'янською міфологією «Декілька слів про слов'яно-руську міфологію в язичницькому періоді...» (1872) М.Костомаров висловлювався, що диференціація колись цілісної Слов'янщини відбулася саме під впливом Заходу: придунайські слов'яни контактували і зіткнулись із латинськими та германськими народами й засвоїли від них традиції, які були чужими для їх одноплемінників на півночі і сході. Історик чітко висловлювався, що саме східні/руські слов'яни зберегли «чистою» свою слов'янськість, в той час як придунайські піддалися західним впливам. Саме цими впливами він пояснював факт, що між народами Слов'янського світу було багато спільного і одночасно багато відмінного.

Спільні для слов'янської ідентичності риси М.Костомаров великою мірою розкрив у студії «Думки про федеративні начала Древньої Русі» (1859). У ній він наголошував, що, крім переказів про походження, слов'ян єднали звичаєво-характерологічні риси, підкреслюючи, що «впливи іноплемянних народів діяли на слов'ян роз'єднуючим способом» [7, 8]. Одночасно учений вказував і на позитивну роль контактів слов'ян з іноплемянниками у процесі формування власної самоідентифікації. Як писав він, поселення іноплемянників між слов'янами настільки допомагало збереженню між ними усвідомлення своєї племянної єдності, наскільки заважало фактичному об'єднанню. Бо «кожне слов'янське плем'я могло дивитись на інше як на відмінне від нього, в багато чому іншому не усвідомлюючи спорідненості своєї із ним до тих пір, поки не знайомилось з таким народом, який був однаковою мірою чужим обидвом» [7, 25].

У своїй концептуальній праці «Дві руські народності» (1861) М.Костомаров вів мову про «одну спільну слов'янську сім'ю», розгалужену і поділену. Поділ єдиного слов'янського племена на окремі народи, як читаємо у ній, «губиться в глибокій древності» [8, 56]. Важливо, що у студії «Риси народної південно-руської історії» (1861-1862) М.Костомаров висловив думку про мотив походу князя Святослава Ігоровича у наддунайську Болгарію. Цим мотивом він вважав ідею слов'янської єдності. Кияни йшли туди, читаємо у названій праці, не з думкою про завоювання чужих земель, а керуючись чуттям близькості і єднання слов'янських народів, що «повинні увійти в основу нової держави» [9, 18].

Слов'янська ідентичність ученого яскраво виражена у його політичній публіцистиці. Костомарівський проект побудови федеративного устрою базувався саме на принципі слов'янськості. «Ми бажали б, – звертався він до редакції «Колокола», – щоб всі інші слов'яни об'єднались з нами в один союз, навіть під скіпетром російського правителя, якщо цей правитель стане правителем вільних народів, а не всепожираючої татарсько-німецької московщини» [10, 411]. Так само виразні елементи автостереотипу Слов'янщини простежуємо у його повсякденно-побутових міркуваннях. Так, у спогадах про свою подорож Італією вчений зазначив, що «слов'янське плем'я, мабуть, найкрасивіше між європейськими племенами» [3, 514].

Зміст слов'янської ідентичності розкривався М.Костомаровим здебільшого за допомогою поняття Руський світ, яке, як простежуємо у його текстах, значно частіше вживане, ніж Слов'янщина. Руський світ поінтерпретовано частиною Слов'янського світу; ці два поняття поставали як окреме і загальне. Зрозуміло, що змістові ознаки першого з них трактувались істориком як атрибути усієї Слов'янщини. Якщо якісь атрибутивні ознаки руськості і не були характерними для інших складових слов'янства, то такі означувались як «забуті» чи «втрачені». Часто означення *руський* та *слов'янський* М.Костомаров поєднував в одній лексемі, трактуючи їх зміст як нероздільний та взаємодоповнювальний. Так, давніх болгар учений інтерпретував як найбільш близьку до руських слов'ян народність. Він припускав, що в часи Святослава Ігоровича «про болгар могла також появиться думка, що вони повинні увійти до руського світу» [9, 18]. У своїх викладах учений актуалізував також поняття *східно-слов'янський світ*, *слов'яноруський світ*, *руська сім'я*, *руський материк* тощо. «Південна Русь, – читаємо в одній із його праць, – на довгі віки була відірвана від руської сім'ї, піддавалась насильницькому тиску чужих стихій і вибивалась з-під їх гніту тяжкими, довгими і кривавими зусиллями народу» [11, 158]. Впливом «чужих стихій» він обґрунтовував «політичне і суспільне відчуження від руського світу» Південної Русі [11, 557].

Костомарівська рецепція Руського світу найчіткіше прочитується у вже згадуваній праці «Думки про федеративні начала в Древній Русі». Крім спільного генетичного походження

ня, головною об'єднуючою засадою Руського світу історик вважав книжну церковнослов'янську мову: «Це був новий сильніший зв'язок руських народів, міцна запорука їх духовної нерозривності» [7, 32]. Як бачимо, він писав не про народ Руського світу, а про руські народи, тобто у множині. Австрійську освітню політику, що здійснювала заміну церковнослов'янської мови народно-розмовною, М.Костомаров однозначно інтерпретував такою, що спрямована проти слов'янської єдності. Австрійська держава, за його словами, з досвіду попередньої історії слов'янських народів знає, що «ця мова є сильнішим двигуном спорідненості племен і взаємного братства» [7, 33]. Ще одним об'єднуючим чинником Руського світу учений вважав княжий рід, який «сприяв єдності навіть своїм розгалуженням, своїм різноманіттям. /.../ Руський світ не міг інакше бути єдиним. Саме цим підтримувався його зв'язок» [7, 34]. При цьому історик зауважував, що не тільки рід Рюриковичів, але й Гедиміновичів згодом «почав оспорювати право бути знярядям зв'язку русько-слов'янських народів» [7, 36]. Найважливішою ланкою єдності руських племен М.Костомаров вважав православне віросповідання.

У праці «Дві руські народності» учений називав південно-руську народність «одним із типів Слов'янського світу». Тут він вживав означення «руський» і «слов'янський» як тожні: «На сході ім'я Русі приймалось як приналежність до однієї спільної слов'янської сім'ї, розгалуженої і роздробленої на частини, на південному заході це було ім'я гілки цієї сім'ї» [8, 60]. Стверджуючи відмінності між Південною та Північною Руссю епохи Б.Хмельницького, М.Костомаров водночас зазначав, що розділені упродовж багатьох віків ці частини руського світу хоча і мали однакові цілі і прагнення, але все таки «не могли швидко зійтися і порозумітися» [5, 750].

Легко простежити, що у текстах М.Костомарова артикульовані дві, на перший погляд, взаемосуперечливі тези: про єдність Руського світу та одночасно про існування двох окремих руських народностей. Однак якщо костомарівський Руський світ інтерпретувати не в етнічному, а в цивілізаційному сенсі, то ця суперечність зникає. Як бачимо, М.Костомаров вважав малоросів та великоросів (Південну та Північну Русь) окремими народами, які були двома складовими спільного цивілізаційного простору – Руського світу (або «єдиної Русі»), який, у свою чергу, поставав частиною ширшого цивілізаційного простору, тобто Слов'янщини. У світогляді М.Костомарова відстежуємо певну ієрархію ідентичностей: Південна Русь / Малоросія – етнічний масштаб самоідентифікації; цілісно Русь / Руський світ – вузький цивілізаційний простір; Слов'янщина / Слов'янський світ – ширший цивілізаційний масштаб. Як відомо, вчений після арешту у справі Кирило-Мефодіївського братства і до завершення своєї наукової кар'єри проявляв максимальну обережність в національних питаннях через звинувачення його у політичній неблагонадійності. Саме цим великою мірою можна пояснювати дещо розпливчасті та суперечливі його формулювання про етнічну окремішність й водночас належність малоросів (разом із великоросами) до Руського світу. Розставляючи акценти на «общеруській» єдності, М.Костомаров завуальовував свої положення про етнічну окремішність двох східнослов'янських (руських) народностей. Додамо, що окреслена вище ієрархія ідентичностей з різним ступенем чіткості проглядається в більшості попередників та сучасників М.Костомарова, які поділяли слов'янську ідентичність.

Руський світ або Русь в історичних та цивілізаційних поглядах М.Костомарова поставали найбільш виразним втіленням слов'янськості. Хоча ці поняття могли вживатися і для позначення цілісного етнічного середовища, однак переважало трактування їх змістового наповнення як культурно та цивілізаційно спорідненого простору, який включав до свого складу дві народності. У працях вченого простежуємо нечітке, розмите, іноді й суперечливе трактування структурного образу Руського світу/Русі й загалом внутрішньої сутності руськості. Причину цього вбачаємо як у недостатній на той час науково-концептуальній розробці проблеми, так і в самоцензурно-маскувальних спробах: за декларативними тезами про «общеруську» спорідненість історик вимушено приховував свої наукові погляди про етнонаціональну окремішність двох народів.

Певна нечіткість костомарівських цивілізаційних уявлень обумовлена неоднозначним трактуванням цивілізаційного статусу Росії. Загалом для носіїв слов'янської ідентичності російська історія у цивілізаційному сенсі рецептувалась здебільшого «своєю», тобто руською та слов'янською. Такий підхід все-таки не виключав численних суджень про деяку її

«іншість», особливо коли йшлося про азіатські (чудський й татарський) та візантійські впливи на неї. Так, у дисертаційній праці молодий М.Костомаров відзначив, що великоросів із малоросами об'єднують спільні «корінні, загальні» засади, тут же підкреслюючи різниці в їх «індивідуальності», спричинені особливостями багатовікового відокремленого життя [4, 179]. Натомість у публіцистичних «Книгах буття українського народу» він набагато відвертіше характеризував Московщину як слов'янську країну, над якою запанував цар, який «узяв верх, кланяючись і ноги цілує хану татарському бусурману і з бусурманами закріпив народ москалів» [2, 256]. Як бачимо, вже у раннього М.Костомарова помітна ідея про вагомість татарського впливу на московитів, впливу, який подолав їхні давньослов'янські засади.

У студіях пізнішого періоду М.Костомаров неодноразово повторював тезу про татарсько-азіатський вплив на Московщину й спричинену ним її культурну відсталість. Так, у «Богдані Хмельницькому» він характеризував великоросів як суміш південноросів та ослов'янених народів фінсько-тюркського племені, акцентуючи на їхній чудській етнічній основі. У названій праці йшлося про великоросів як про народ «грубий», що має «зовсім іншу натуру» у порівнянні із українцями. У «Мазепі» читаємо про нахабства російських військовослужбовців, яких автор характеризував ще як «неучів і варварів». Однак тут же він зазначав, що в уявленнях українського народу російський поставав цивілізаційно спорідненим: «Як би не важко було йому під гнітом московської влади, але він із досвіду знав, що гніт польських панів був для нього важчим. Під російською владою, у крайній мірі, залишалась для нього завжди духовна втіха – віра його батьків» [12, 322].

Проблему співвідношення Московії із Слов'янщиною М.Костомаров чіткіше окреслив у своїх концептуально-теоретичних студіях. Так, у «Думках про федеративні начала Древньої Русі» предки росіян поінтерпретовані як слов'янсько-фінська «мішанина». Тезу про цю «мішанину» вчений поглибив у вже цитованій студії «Дві руські народності», у якій він окреслював вагомість фінського компонента в етнічній основі московитів. Учений висловлював переконання, що «ставлення слов'ян до іногородців неодмінно повинно було сприяти утворенню особливого народного типу, хоча би, як ми бачимо, слов'янський елемент отримав цілковите панування над іногородним» [8, 78-79]. Загалом він писав про цивілізаційний статус Московії як ще не з'ясований. Заперечуючи науковий характер туранської теорії Ф.Духінського, М.Костомаров визнавав, що це питання належним чином не досліджене. У своїх засадничих працях вчений унікав відвертих тверджень про неслов'янський характер Московії, проте із його розпливчастих та завуальованих висловлювань такі переконання опосередковано випливають. Думку про неслов'янськість Московії-Росії вчений підкріплював фактами не тільки татарського (азіатського), але й німецького впливу на неї. Так, у «Листі до редакції «Колокола» він протиставляв вільний союз слов'янських народів «всепожираючій татарсько-німецькій московщині» [10, 411].

Виразні акценти на азіатських рисах великоросів простежуємо в етнографічній студії «Домашнє життя і вдача великоруського народу», у якій виокремлено характерологічні риси не лише московської еліти, але й простолюду. Характерний для великоросів деспотизм чоловіка стосовно жінки М.Костомаров пояснював впливом візантійського аскетизму й «глибокої татарської ревності», а становище жінок московської аристократії прирівнював до буття в мусульманських гаремах. Етикет великоросів він трактував як суміш «візантійської пихатості та церемонності з татарською грубістю» [13, 107]. Вчений відзначив, що однією із визначальних характерологічних ознак великоросів було вкрай негативне ставлення до іноземщини, підкреслюючи, що у цьому негативізмі домінувала не національна неприязнь, а саме релігійна – як до іновірців.

Міркування про азіатський вплив на Московію-Росію найвиразніше проглядаються у костомарівській серії біографічних нарисів «Руська історія в життєписах головних її діячів». Саме у них з найбільшою повнотою викладено концептуальні погляди на російську історію. Учений, зокрема, відзначив, що етнічною основою великоросів стали чудські й тюркські племена і тільки у західній частині Європейської Росії переважали слов'янські та литовські народності. У життєписах вчений послідовно виклав проникнення слов'янської стихії на територію північно-східних князівств давньої Русі. Вже на ранніх етапах формування великоруської народності він простежував її відмінні ознаки від поселенців інших руських земель, а саме «згуртування сил у власній землі, прагнення до розширення

свого проживання і до підкорення собі нових земель» [11, 74]. У твердженнях про азіатський вплив на московитів М.Костомаров опирався насамперед на факт беззастережного підкорення північно-східних князівств татарським ханам. Він наводив чимало фактів, що свідчили про варварство та відсталість Московії у зіставленні з іншими «цивілізованими» слов'янськими народами.

Загалом цивілізаційна прописка Московії-Росії у працях М.Костомарова укладалася в орієнтовну схему: великоруський народ є чудсько-фінською «сумішшю» з домішкою слов'яно-руської крові й значним татаро-азіатським культурно-ментальним компонентом; московська державницька традиція сформувалася як синтез тюрксько-азіатської та візантійської політичних культур, її деспотизм, монархізм та самодержавство постають цілковитим антиподом давньослов'янського демократизму. Ця схема, зрозуміло, аж ніяк не виключала слов'янських засад у російській історії, проте і не визнавала за ними домінуючого впливу. Однією із основоположних слов'янських засад у російській історії було, за М.Костомаровим, православне віросповідання та обряд. Згідно інтерпретаційних схем ученого, північноруські князівства (Новгородське, Псковське) поставали у російській історії втіленням слов'янських засад. Ліквідація їхньої державності самодержавною Московією по трактована у працях М.Костомарова як перемога азіатських суспільних начал над слов'янськими. Костомарівська цивілізаційна характеристика Московії включала також впливи інших «чужих» спільнот, насамперед візантійської. Зауважимо, що у його інтерпретаційній схемі російської історії помітний певний інтелектуальний парадокс: публічно не піддаючи сумніву «руськість» Московської держави, вчений водночас дещо піддавав сумніву її слов'янський характер. Іншими словами, руськість як етнонаціональна характеристика великоросів не цілком вписувалась у слов'янськість як характеристику цивілізаційну. Звідси випливало, що дві руські народності у концепції М.Костомарова мали дещо відмінні цивілізаційні прописки: якщо малороси-українці відзначалися однозначно слов'янською приналежністю й вагомими європейськими впливами, то великороси поінтерпретовані як змішаний слов'яно-азіатський характерологічний пласт. Попри загальні декларації вченого про належність російської історії до Руського та Слов'янського світів, артикульовані ним конкретні факти радше ставили під сумнів думку про задекларовану приналежність.

Висновки. Науково-історичну та публіцистичну спадщину М.Костомарова треба розглядати як одне з головних джерел вивчення цивілізаційної ідентичності представників української інтелігенції XIX ст. Його історичні тексти найбільш концептуально відображають світоглядні засади прихильників слов'янської ідентичності, насамперед сприйняття Слов'янщини як «своєї» цивілізаційної спільноти. Часто артикуючи поняття Слов'янщина, М.Костомаров з певних причин не зміг його чітко дефініціювати. Приналежність Русі-України до Слов'янського світу/Слов'янщини він розглядав як самоочевидний факт, який не викликав у вченого потреби додаткової аргументації. Слов'янщина посідала найвищий щабель в ієрархії соціальних ідентичностей М.Костомарова – була об'єктом самоототожнення найширшого просторового масштабу, а слов'янськість й тотожне їй православ'я розглядались цінностями найбільшої вартості. За соціальною вагомістю слов'янськість у костомарівській цивілізаційній концепції могла поступатись лише руськості, хоча ці два об'єкти ідентифікації М.Костомаров мислив не як конкуруючі, а взаємодоповнюючі. Залежно від ситуативної стратегії – в межах етнонаціонального чи цивілізаційного дискурсу, – учений міг по чергово робити акценти як на Руському світі, так і на Слов'янщині. Змістове наповнення кожної із цих категорій пов'язане із спільнотою вужчого чи ширшого масштабу. Аналогічно і з православ'ям як об'єктом самоідентифікації: М.Костомаров розглядав його однією із головних ознак слов'янськості загалом і руськості зокрема. Загалом в системі ідентичностей українських інтелектуалів православ'я поставало стосовно слов'янськості визначальною взаємодоповнюючою цінністю.

Список використаної літератури

1. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник. – Київ: Вища школа, 2005. – 543 с.
2. Рукопис М.І.Костомарова «Книги буття українського народу» // Кирило-Мефодіївське товариство. – Т.1. – Київ, 1990. – С. 250-258.
3. Костомаров Н. Автобіографія / Н. Костомаров // Костомаров Н. Исторические произведения. Автобиография. – Киев: Из-во КГУ, 1989. – С. 425-651.

4. Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии / Н. Костомаров // Костомаров М. Слов'янська міфологія. – Київ: Либідь, 1994. – С. 44-200.
5. Костомаров М. Богдан Хмельницький / М. Костомаров. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 843 с.
6. Костомаров Н. О воспоминаниях борьбы козаков с мусульманством в народной южнорусской поэзии / Н. Костомаров // Костомаров Н. Казаки: Исторические монографии и исследования. – Москва: Чарли, 1995. – С. 328-338.
7. Костомаров Н. Мысли о федеративномъ началъ Древней Руси / Н. Костомаров // Костомаров Н. Историческія монографіи и изслѣдованія. Томъ первый. – Санкт-Петербург, 1872. – С. 3-49.
8. Костомаров Н. Две русскія народности / Н. Костомаров // Костомаров Н. Историческія монографіи и изслѣдованія Николая Костомарова. Томъ первый. – Санкт-Петербург, 1872. – С. 53-108.
9. Костомаров Н. Черты народной южно-русской истории / Н. Костомаров // Костомаров Н. Исторические произведения. Автобиография, Киев: Из-во КГУ, 1989. – С. 8-107.
10. Костомаров Н. Письмо к издателю «Колокола» / Н. Костомаров // Костомаров Н. Казаки: Исторические монографии и исследования. – Москва: Чарли, 1995. – С. 401-411.
11. Костомаров Н. Господство дома Св. Владимира: Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей / Н. Костомаров. – Москва: Воениздат, 1993. – 767 с.
12. Костомаров Н. Мазепа / Н. Костомаров. – Москва: Республика, 1992. – 335 с.
13. Костомаров Н. Домашняя жизнь и нравы великорусского народа / Н. Костомаров // Костомаров Н. Русские нравы. Исторические монографии и исследования. – Москва: Чарли, 1995. – С. 5-180.

References

1. Kostomarov, M. (2005). *Mykola Kostomarov: Vikhy zhyttia i tvorchosti: Entsyklopedychnyi dovidnyk* [Mykola Kostomarov: Milestones of life and creative work: Encyclopedic Reference book]. Kyiv, Vyscha shkola, 543 p. (in Ukr.)
2. Kostomarov, M. I. (1990). *Knyhy buttia ukrayinskoho narodu* [Genesis of the Ukrainian people] Kyrylo-Mefodiyivske tovarystvo [Cyril and Methodius]. vol.1, Kyiv, pp.250-258. (in Ukr.)
3. Kostomarov, N. (1989). *Avtobiografiia* [Autobiography]. Kostomarov N. Istoricheskie proizvedeniia. Avtobiografiia [Kostomarov N. Historical works. Autobiography]. Kyiv, KGU, pp. 425-651. (in Russ.)
4. Kostomarov, N. (1994) *Ob istoricheskom znachenii russkoy narodnoy poezii* [About historical significance of Russian folk poetry]. Kostomarov M. Slovianska mifolohiia [Kostomarov M. Slavic mythology]. Kyiv, Lybid, pp. 44-200. (in Russ.)
5. Kostomarov, M. (2004). *Bohdan Khmelnytskyi* [Bohdan Khmelnytskyi]. Dnipropetrovsk, Sich, 843 p. (in Ukr.)
6. Kostomarov, N. (1995). *O vospominaniakh borby kozakov s musulmanstvom v narodnoy yuzhnorusskoy poezii* [About memories of Cossacks' struggle against Islam in the folk South Russian poetry]. Kostomarov N. Kazaki: Istoricheskie monografii i issledovaniia [Kostomarov N. Cossacks: Historical monographs and researches]. Moscow, Charli, pp. 328-338. (in Russ.)
7. Kostomarov, N. (1872). *Mysli o federativnom nachale Drevney Rusi* [Thoughts of Ancient Rus federal rudiments]. Kostomarov N. Istoricheskie monografii i issledovaniia [Kostomarov N. Historical monographs and researches]. vol 1, St. Petersburg, pp. 3-49. (in Russ.)
8. Kostomarov, N. (1872). *Dve russkii narodnosti* [Two Russian nationalities]. Kostomarov N. Istoricheskie monografii i issledovaniia [Kostomarov N. Historical monographs and researches]. vol 1, St. Petersburg, pp. 53-108. (in Russ.)
9. Kostomarov, N. (1989). *Cherty narodnoy yuzhno-russkoy istorii* [Features of the folk South Russian history]. Kostomarov N. Istoricheskie proizvedeniia. Avtobiografiia [Kostomarov N. Historical works. Autobiography]. Kyiv, KGU, pp. 8-107. (in Russ.)
10. Kostomarov, N. (1995). *Pismo k izdateliu "Kolokola"* [A letter to the publisher of the "Bell"]. Kostomarov N. Kazaki: Istoricheskie monografii i issledovaniia [Kostomarov N. Cossacks: Historical monographs and researches]. Moscow, Charli, pp. 401-411. (in Russ.)
11. Kostomarov, N. (1993). *Gospodstvo doma Sv. Vladimira: Russkaia istoriia v zhizneopisaniakh ee glavneyshikh deiatelei* [The rule of St. Vladimir's house: Russian history in the biographies of its main figures]. Moscow, Voensizdat, 767 p. (in Russ.)
12. Kostomarov, N. (1992). *Mazepa* [Mazepa]. Moscow, Respublika, 335 p.
13. Kostomarov, N. (1995). *Domashniaia zhizn i nrawy velikorusskogo naroda* [Domesticity and customs of Great Russian nation]. Kostomarov N. Russkie nrawy: Istoricheskie monografii i issledovaniia [Kostomarov N. Russian customs: Historical monographs and researches]. Moscow, Charli, pp. 5-180. (in Russ.)

KUTSYI Ivan, Candidate of Sciences (History), Associate Professor, Doctoral candidate of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: kutsyy@ukr.net

THE IMAGE OF SLOVIANSHCHYNA AS A CIVILIZATION AUTOSTEREOTYPE OF MYKOLA KOSTOMAROV

Abstract. Introduction. *In Ukrainian contemporary intellectual space the idea of a purely European cultural and civilization identity of Ukraine is rather popular. The views of scientists of the Ukrainian past, who adhered to the alternative orientation rather than European, are neglected. Mykola Kostomarov had a leading place among the latter in the middle and the 2nd half of the 19th century.*

Purpose. *The main objective of the article is to investigate the civilization views and ideas of M. Kostomarov. The functioning features of the Sloviانشchyna concept as a civilization autostereotype in his historical texts were found out.*

Results. *M. Kostomarov's historical heritage and journalism is one of the main sources for the study of the nineteenth-century Ukrainian intelligentsia's civilization identity. His historical texts reflect ideological principles of the Slavic identity's supporters in the most conceptual way. The historian perceived the Slovianshchyna as "his" civilization community. Europe or the West was "alien" or even "hostile" civilization for him. He often used this term, gave it a clear and unambiguous definition. Rus-Ukraine's belonging to the Slovianshchyna was for him a self-evident fact which did not need additional arguments or proofs. The Slovianshchyna was the highest stage in the scientist's hierarchy of social identities. The Slavic identity (including orthodoxy) values were of greatest value. For social worth the Slavic identity could knuckle under only the Rus identity (or the Ukrainian identity), but M. Kostomarov analyzed these two items of identification not as competing but rather as complementary. Based on situational strategy – or within ethnic or civilization discourse – he could emphasize in turn both the Rus and the Slav Worlds. The scholar considered orthodoxy as one of the main features of the Slavic identity. Hence, any form of departure from the orthodox tradition equated to a loss of the Slavic identity and (within the East Slavic space) the Rus identity. In the system of Ukrainian intellectuals' identities concerning the Slavic identity orthodoxy was regarded as not opposing, but complementary value.*

Originality. *The research proves that leading nineteenth century Ukrainian historians including M. Kostomarov followed the Slavic identity and considered Europe "alien". This proves that the European identity was not always characteristic for Ukrainian intellectuals.*

Conclusion. *The research encourages the revision of common modern myths and stereotypes about ancient Ukrainian European orientation. This requires a complex research of Ukrainian scientists' intellectual heritage from the perspective of their civilization identity. The figure of Mykola Kostomarov is a brilliant example of a representative of Ukrainian intellectuals who inscribed national history not in the European, but in the Slavic context.*

Key words: *Mykola Kostomarov, Slovianshchyna, civilization, image, identity, the Slavs.*

Одержано редакцією 24.11.2015
Прийнято до публікації 28.12.2015

УДК 930.1: [281.93:321.02](477) «18»

ГОРПИНЧЕНКО Інна Володимирівна,
кандидат історичних наук, старший викладач
кафедри всесвітньої історії Київського
університету імені Бориса Грінченка,
e-mail: inna_gorpychenko@ukr.net

РОСІЙСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ: ІСТОРІОГРАФІЯ

На основі аналізу наукових доробків щодо участі Російської православної церкви в суспільно-політичних процесах України другої половини ХІХ століття визначені основні вітчизняні та зарубіжні, світські й конфесійні історико-церковні школи, з'ясовані особливості їх підходів до висвітлення релігійного та суспільного аспектів історії церкви в Україні.

Ключові слова: *Російська православна церква, суспільно-політичні процеси, реформи, контрреформи, історіографія.*

Постановка проблеми. Підготовка комплексної історіографії суспільної діяльності Російської православної церкви в Україні другої половини ХІХ ст. продиктована відсутністю відповідних узагальнюючих праць, потребою відтворення українського бачення вітчизняної церковної історії пореформеної епохи, необхідністю систематизації історичних знань у зазначеній галузі з метою оптимізації подальшого наукового пошуку.

Мета статті. Створення своєрідного ескізу цілісної історіографії суспільної діяльності Російської православної церкви в Україні другої половини ХІХ століття.

Виклад основного матеріалу. Соціотворча діяльність православної церкви в Україні традиційно доповнювала власне релігійну сферу її духовного служіння. У такому поєднанні функцій вбачалась повноцінна реалізація історичного покликання церкви.

Закономірно, що соціоспрямована діяльність церкви викликала увагу істориків – як сучасників тих подій, так і науковців наступних епох. Неоднозначність тогочасних суспільних трансформацій спричинила те концептуальне розмаїття, яким вирізнялись підходи до осмислення соціально спрямовуючої ролі православної церкви. Виходячи з критерію доцільності, дослідники розділились на тих, хто заперечував необхідність активної